

MAŁGORZATA PRACZYK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0001-9002-3270

HISTORIA ŚRODOWISKOWA JAKO PRAKTYKA BADAWCZA

ENVIRONMENTAL HISTORY IN PRACTICE

Abstract

The article places the environmental history on the map of historical research. It contains a problematised definition of environmental history, outlines its key determinants, describes its research issues and methodology, and analyses the question of the historical sources that are used by environmental historians. The article also reflects on the relationship between environmental history research and theoretical reflection, primarily from the field of post-human studies and postcolonial studies. It also considers the interdisciplinary potential of these in relation to the humanities as well as natural and earth sciences. The article also contains a review of the state of research on environmental history in the Polish historiography of the last five years.

Key words: environmental history, social-natural system, anthropocentrism, anthropocene, animal studies

Słowa kluczowe: historia środowiskowa, system społeczno-przyrodniczy, antropocentryzm, antropocen, studia nad zwierzętami

Historia środowiskowa jest w Polsce mało znaną, nową gałęzią badań i – jak każda naukowa nowość – ma dużą siłę przyciągania, ale też budzi szereg wątpliwości i wywołuje nieporozumienia. Jej granice wciąż doprecyzowują się w praktyce badawczej oraz w dialogu z różnorodnymi perspektywami teoretycznymi. W niniejszym artykule zamierzam określić, jakie jest miejsce historii środowiskowej wśród innych nurtów badań historycznych. Przedstawię jej definicję, określę przedmiot jej badań, przedstawię najważniejsze, stosowane metody oraz przyjrę się źródłom wykorzystywanym w jej ramach. Zwrócę też

uwagę na relację między historią środowiskową a inspirującymi ją teoriami. Wreszcie, zarysują stan badań historii środowiskowej na gruncie polskiej historiografii.

Definicje historii środowiskowej padały już w wielu tekstach, publikowanych także na łamach niniejszego czasopisma¹. Proponuję zatem utrwaloną w polskich badaniach na zasadzie konsensusu definicję, w której wyróżnionych jest kilka podstawowych składowych tego nurtu historiografii. Zakłada ona, że historia środowiskowa zajmuje się badaniem relacji między środowiskiem przyrodniczym a ludźmi, z uwzględnieniem dynamiki tych relacji oraz dynamiki samego środowiska przyrodniczego, bądź analizą konstruowanego kulturowo obrazu przyrody. Historyczki i historycy środowiskowi zakładają nie tylko, że czynniki przyrodnicze i środowiskowe należy uwzględniać w badaniach historycznych, jak czynili to wcześniej przedstawiciele różnych nurtów historii, przynajmniej od czasu wyłonienia się szkoły *Annales*. Idą oni o krok dalej, uznając, że w obrębie ich poszukiwań, z relacji tych warto uczynić główny przedmiot dociekań oraz że są one zwrotne, a wszystkie podmioty kształtujące te relacje – sprawcze. Zasadniczym wyróżnikiem, pozwalającym na zdefiniowanie historii środowiskowej jest zatem przedmiot badań.

Konceptualizacją tej definicji jest zaproponowany przez Adama Izdebskiego schemat prezentujący system społeczno-przyrodniczy, przeniesiony do nauk historycznych z nauk przyrodniczych². Wewnątrz niego znajdują się procesy osadnicze, aktywność rolnicza i hodowlana oraz inne formy działalności gospodarczej, a także inne typy obecności człowieka w krajobrazie. Szata roślinna oraz świat zwierzęcy postrzegane są w tym modelu w sposób dynamiczny. W odniesieniu do epok sprzed rewolucji przemysłowej zakłada on badanie dziejów wybranego społeczeństwa „wraz z wszystkimi jego instytucjami, widzianymi jako integralna część świata przyrodniczego”³. W przypadku przednowoczesnych społeczeństw klimat umieszczony jest poza tym schematem, jednak w przypadku ostatnich dwustu lat także ten czynnik można traktować jako integralną część społeczno-przyrodniczego systemu. Inaczej mówiąc, w okresie funkcjonowania gospodarki industrialnej klimat musi być uwzględniony jako składowa systemów społeczno-przyrodniczych. W ramach

¹ Zob. artykuły zamieszczone w sekcji specjalnej czasopisma *Historyka* zatytułowanej „Historia środowiskowa Polski i Europy Środkowej”, 46 (2016). Zob. także: Adam Izdebski, „Między Scyllą determinizmu a Charybdą niepewności: spotkania klimatologów z historykami i archeologami średniowiecznego Bliskiego Wschodu”, *Historyka* 43 (2013): 117–126; Małgorzata Praczyk, „Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury”, *Historyka* 45 (2015): 39–54; Ewa Domańska, „Historia w kontekście posthumanistyki”, *Historyka* 45 (2015): 5–21; a także: eadem, „Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość”, *Kwartalnik Historyczny*, 2 (2013): 247–251; eadem, „Humanistyka ekologiczna”, *Teksty Drugie*, 1–2 (2013): 14–16 i dalsze oraz Adam Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa* (Kraków: Historia Iagiellonica 2018), 21–37; M. Praczyk, *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”* (Poznań: UAM, 2018): 24–29.

² Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie*, 14–15. A także dalej: 77–83 oraz 109–137.

³ *Ibid.* 15.

takiego systemu można z powodzeniem umieścić kulturę, religię czy stosunki polityczne, a także konflikty militarne⁴. Wszystkie te elementy powodują, że powstaje określony, charakterystyczny i uwarunkowany relacjami między nimi typ krajobrazu, który można poddać historycznej analizie. Ponadto, dzięki uświadomieniu sobie i uwzględnieniu wzajemnych uwarunkowań tych elementów, można też przebadać zjawiska zachodzące wewnątrz systemów społeczno-przyrodniczych z uwzględnieniem wpływu środowiskowych czynników na wydarzenia historyczne.

Koncepcja systemu społeczno-przyrodniczego charakteryzuje się holistycznym podejściem do opisywanej rzeczywistości historycznej i jako taka, przypomina w swojej strukturze antropologiczne i socjologiczne modele systemów społeczno-kulturowych wywodzących się jeszcze od Emila Durkheima, a znajdujących swoich kontynuatorów przede wszystkim w osobach Alfreda R. Radcliffe-Browna, Marcela Maussa czy Jürgena Habermasa⁵. Propozycję Izdebskiego można zatem traktować nie tylko jako rozwinięcie koncepcji funkcjonujących wśród przyrodników, ale także jako nawiązanie do antropologicznych i socjologicznych ujęć modelowych. Najważniejszą konstatacją, która wyłania się z propozycji Adama Izdebskiego, jest: po pierwsze uświadomienie sobie – jak podkreśla historyk – „jedności świata natury i świata kultury, czy też środowiska przyrodniczego i społeczeństwa, które to środowisko zamieszkuje”⁶. Po drugie natomiast to, że skutkiem wspólnego zamieszkiwania środowiska społeczno-przyrodniczego są relacje między światem przyrody i znajdującymi się wewnątrz niego ludźmi, w wyniku których powstają zjawiska i ujawniają się procesy, które można przebadать naukowo.

Historię środowiskową uprawiają więc badacze i badaczki obierający za przedmiot swoich badań relacje między poszczególnymi elementami środowiska przyrodniczego. Taką tezę można postawić przez analogię z historią gospodarczą (uprawianą poprzez badania stosunków gospodarczych w danej epoce) czy historią społeczną (odnoszącą się do społeczeństwa, jego poszczególnych warstw czy panujących wewnątrz niego stosunków). Historia środowiskowa nie

⁴ Ze względu na specyfikę badań nad Bizancjum, w referowanej tu propozycji Izdebskiego, czynniki kulturowe, religijne czy polityczne umieszczone są poza tym systemem, choć w silnym związku z nim.

⁵ Émile Durkheim, *Zasady metody socjologicznej*, przeł. Jerzy Szacki (Warszawa: PWN 1968 [1895]); Alfred R. Radcliffe-Brown, *Wyspiarze z Andamanów. Studia z antropologii społecznej*, przekł. Agnieszka Kościańska, Michał Petryk (Kęty: Marek Derewiecki, 2006 [1922]); Marcel Mauss, *Socjologia i antropologia*, przeł. Marcin Król, Krzysztof Pomian, Jerzy Szacki (Warszawa: PWN, 2001 [1936]); Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971); Jürgen Habermas, *Teoria działania komunikacyjnego. Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, t. 1, przeł. Andrzej Kaniowski (Warszawa: PWN, 1999) oraz *Teoria działania komunikacyjnego. Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*, t. 2 (Warszawa: PWN 2002). Co ciekawe socjologiczne teorie systemowe krytykowały związki socjologii z naukami przyrodniczymi, dostrzegając w nich redukcjonizm. Pisał o tym Jerzy Szacki w: *Historia myśli socjologicznej* (Warszawa: PWN, 2002 [1981, 1983]), 621.

⁶ Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie*, 109.

musi być więc kolejnym modnym „demonem” historiografii, ale refleksją podejmowaną na określony temat w obrębie badań historycznych i korzystającą z ich metod badawczych⁷. Środowisko przyrodnicze stanowi obiekt refleksji wielu innych dyscyplin humanistyki, o naukach przyrodniczych, takich jak geografia czy geologia, nie wspominając. Jednak nie każdą refleksję naukową analizującą zagadnienia przyrodnicze w powiązaniu z ludźmi, które odnoszą się do tego, co minione, można wpisać w ten nurt badań.

W Polsce powstały interesujące prace obierające za przedmiot badań środowisko przyrodnicze w kontekście historycznym, ale nie spełniające sformułowanego powyżej kryterium metod. Na gruncie literaturoznawczym i kulturoznawczym prace takie poświęcone są głównie tematyce Zagłady⁸. Rozprawy korzystające z ustaleń wypracowanych w ramach historii środowiskowej wyszły także spod pióra antropolożek: Agaty Konczal⁹ i Karoliny Ćwiek-Rogalskiej¹⁰. Z łatwością można zatem wskazać monografie mieszczące się w obrębie humanistyki, w których środowisko przyrodnicze lub jego obraz uczyniono głównym przedmiotem badań, analizując je za pomocą narzędzi różnych dyscyplin humanistyki (na przykład antropologia kulturowa, literaturoznawstwo), ale nie prowadzono w nich wywodów, które można by określić jako historyczne. Historia środowiskowa niewątpliwie wnosi więc wkład w interdyscyplinarne rozważania prowadzone w obrębie nauk humanistycznych i pojawia się w nich jako jedna z inspirujących dla tych opracowań składowych, punkt odniesienia, kontekst, lecz nie jako praktyka badawcza porządkująca wywód naukowy.

Kolejna kwestia wymagająca wyjaśnienia w kontekście przedmiotu badań odnosi się do historii poszczególnych gatunków flory i fauny oraz większych całości środowiskowych, takich jak góry, lasy etc. Uprawiana głównie przez przyrodników historia tych elementów jest gałęzią badań wywodzącą się jeszcze z historii naturalnej. Opisywane gatunki czy ekosystemy ujmowane są zasadniczo bez uwzględniania czynników kulturowych i społeczno-politycznych, istotnych dla holistycznego ujęcia historii środowiskowej.

⁷ Izdebski, „Między Scyllą determinizmu”.

⁸ Mam tu na myśli tom *Tekstów Drugich* zatytułowany „Środowiskowa historia Zagłady” 2 (2017) zawierający interesujące rozważania literaturoznawcze i kulturoznawcze nad rolą przyrody w Zagładzie oraz jej kulturowych reprezentacjach. Innym przykładem jest książka Jacka Małczyńskiego, *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019), w której autor, choć pomocniczo wykorzystuje ustalenia historyków: Richarda C. Foltza, J. Donalda Hughesa czy Timothy’ego Snydera, wyraźnie metodologicznie lokuje się przede wszystkim w polu badań kulturoznawczych (10). Por. także: Jacek. Małczyński, Ewa Domańska, Mikołaj Smykowski, Agnieszka Kłos, „The Environmental History of the Holocaust”. *Journal of Genocide Research*, 22(2) (2020). <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1715533> (dostęp: 5.05.2020).

⁹ Agata Agnieszka Konczal. *Antropologia Lasu. Leśnicy a percepcja i kształtowanie wizerunków przyrody w Polsce* (Warszawa–Poznań: Instytut Badań Literackich PAN, 2017).

¹⁰ Karolina Ćwiek-Rogalska, *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017).

Inaczej jest w wypadku problematyki związanej z dziejami zwierząt czy roślin, w której nacisk kładzie się na relacje między ludźmi i pozostałymi elementami świata przyrody, choć z uwzględnieniem perspektywy zwierzęcej czy roślinnej. Chronologię dziejów wyznacza się wówczas często przez pryzmat wydarzeń kluczowych dla omawianego gatunku, a akcenty położone są na doświadczenia nie-ludzkie¹¹. Te wątki mieszczą się w obrębie historii środowiskowej, ponieważ akcentują one charakterystyczne dla niej zainteresowanie relacyjnością. Z prac tych nie znika człowiek, przeciwnie, jest on zazwyczaj istotnym aktorem opisywanych dziejów.

Namysłu wymaga też zależność między historią środowiskową a interdyscyplinarnymi studiami nad zwierzętami. Najczęściej występują one pod pojemnym określeniem *animal studies*, które obejmuje badania nad zwierzętami w obrębie wielu dyscyplin humanistyki i które, w anglojęzycznej formie, przyjęło się też na polskim gruncie. Badania nad dziejami zwierząt mogą mieścić się w obrębie *animal studies*, ale historię zwierząt można też traktować jako przedmiot badań historii środowiskowej. Erika Fudge, badaczka dziejów zwierząt, autorka badań prowadzonych przede wszystkim w odniesieniu do epoki nowożytnej, nazywa wyniki swoich badań „historią holistyczną”, co koresponduje z założeniami historii środowiskowej¹². Zwraca ona uwagę na konieczność uwypuklenia obecności, znaczenia i – przede wszystkim – sprawczości zwierząt w historii, podkreślając jednak, że historia zwierzęca pisana jest przez ludzi i do nich właśnie jest adresowana. Z pola widzenia ponownie nie znika zatem człowiek, nie tylko jako element zwierzęcych dziejów, ale także jako jedyny odbiorca ich opisu. Rozważania Fudge są przy tym głęboko krytyczne w stosunku do ludzkich działań wobec pozostałych zwierząt funkcjonujących w obrębie środowiska (społeczno-przyrodniczego).

Inne określenie dla tego typu badań proponuje Éric Baratay. Nazywa je „historią peryferyjną”¹³. W opozycji do szczytkowego ujmowania dziejów zwierząt w historiografii, francuski badacz postanawia przyjąć perspektywę zwierzęcą w opisie dziejów. Podkreśla przy tym, że do tej pory pojawiała się ona przede wszystkim przy okazji dziejów człowieka i w bezpośrednim związku z jego potrzebami. Barataya interesują natomiast dzieje złożonych doświadczeń zwierzęcych, które ujawniały się często na skutek ludzkich działań, a jednocześnie, ledwie przez ludzi dostrzegane, lokowały się na peryferiach ludzkiej historii. Zwierzęta i ludzie stają się w jego pisarstwie podmiotami wzajemnie na siebie oddziałującymi. Sprawczość człowieka wobec zwierząt jest dla Barataya interesująca ze względu na to, jak wpływa ona na historię zwierząt.

¹¹ Świetnym przykładem takich badań są monografie, które wyszły spod pióra francuskiego historyka, Érika Barataya: *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*, przeł. Paulina Tarasewicz (Gdańsk: Wydawnictwo W Podwórku, 2014) oraz *Zwierzęta w okopach. Zapomniane historie*, przeł. Barbara Brzezicka (Gdańsk: Wydawnictwo W Podwórku, 2017).

¹² Erica Fudge, „A Left-Handed Blow. Writing the History of Animals”, w: *Representing Animals*, red. Nigel Rothfels (Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2002), 10–11.

¹³ Baratay, *Zwierzęcy punkt widzenia*, 11–54.

Na przykład opisuje sposoby, za pomocą których zwierzęta nawiązują relacje z ludźmi (ale także między innymi gatunkami), to, jak wygląda ich życie codzienne oraz to, w jaki sposób doświadczają ekstremalnych sytuacji, w których znalazły się na skutek ludzkich poczynań.

Wszystkie te problemy stanowią kluczowe kwestie dla badań prowadzonych w obrębie historii środowiskowej. A jednak historycy i historyczki zajmujący się dziejami zwierząt często skłonni są, jak Erica Fudge, umieszczać swoje badania raczej pod szyldem *animal studies* czy też po prostu historii zwierząt¹⁴, a nie historii środowiskowej. Harriet Ritvo upatruje przyczyn takiego stanu rzeczy w tym, że historycy środowiskowi początkowo koncentrowali się przede wszystkim na opisie wielokierunkowych zależności między ludźmi a środowiskiem w ramach wybranych ekosystemów w skali makro, a poszczególne gatunki zwierząt traktowali z mniejszą uwagą. W takich narracjach historyograficznych pojawiały się one przy okazji rozważań nad środowiskowym wymiarem rolnictwa, polowaniami czy obecnością tak zwanych dzikich zwierząt na kolonizowanych przez Europejczyków terytoriach¹⁵. Jednakże, jak zauważyła Dorothee Brantz we wstępie do głośnej książki *Beastly Natures. Animals, Humans, and the Study of History*, historyków środowiskowych początkowo interesowały przede wszystkim większe całości, takie jak przekształcane przez człowieka krajobrazy. Stąd w badaniach tych pomijano często historię zwierząt. Ich historię, także tę, która odnosiła się do opisów uczestnictwa poszczególnych gatunków w dziejach danych epok, można z powodzeniem sytuować jednak w obrębie historii środowiskowej¹⁶.

Niekiedy badacze i badaczki działający na pograniczu historii środowiskowej i nauk przyrodniczych są skory do nazywania swoich dociekań nie tyle historią środowiskową, ile historią przyrodniczą, odnosząc się równocześnie ciągle do angielskiego terminu *environmental history*. Czyni tak Tomasz Samojlik, którego pierwszą formacją naukową stanowią nauki przyrodnicze. Prowadząc badania nad dziejami Puszczy Białowieskiej, Samojlik umiejętnie i świadomie posługuje się też narzędziami metodologicznymi wykorzystywanymi w naukach historycznych. Sam zresztą skłania się do wymiennego stosowania nazw „historia środowiskowa” i „historia przyrodnicza”. Pisząc o Puszczy Białowieskiej i interdyscyplinarnych badaniach nad nią, podkreślał, że jest ona fenomenem biologicznym, ekologicznym i historycznym. Zdefiniował je w następujący sposób: „Interdyscyplinarne badania historii przyrodniczej (środowiskowej) Puszczy, mające na celu odtworzenie przemian

¹⁴ Na ten temat zobacz: Ewa Domańska, „Historia zwierząt”, *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa*, nr 3–4 (2016): 322–331.

¹⁵ Harriet Ritvo, „History and Animal Studies”, *Society and Animals* 10 (2002): 403–405.

¹⁶ Dorothee Brantz, „Introduction”, w: *Beastly Natures. Animals, Humans, and the Study of History*, red. Dorothee Brantz (Charlottesville: University of Virginia Press, 2010), 4–5. Zob. także: Linda Nash, „The Agency of Nature or the Nature of Agency?”, *Environmental History* 10(1) (2005): 67–69. Interesujący w tym kontekście jest także głos historyka środowiskowego na temat względności znaczenia człowieka i kulturowego wyznaczenia granic jego podmiotowości: Felipe Fernández-Armesto, *Więc myślisz, że jesteś człowiekiem? Krótka historia ludzkości*, przeł. Paweł Kruk (Poznań: Rebis, 2006).

środowiska przyrodniczego w przeszłości ze szczególnym uwzględnieniem roli człowieka w tym procesie, wskazują na bardzo długą, liczącą ponad cztery tysiące lat historię obecności ludzi na tym terenie¹⁷. Badanie historii Puszczy wymaga według Samojlika dostrzeżenia wpływów człowieka na nią, a spłot dziejów ludzkich i nie-ludzkich jest w tym wypadku tak silny, że niemożliwy do rozdzielenia. Nauki przyrodnicze spotykają się tu z naukami historycznymi, niezależnie od tego, czy punkt wyjścia tych badań jest przyrodoznawczy, czy historyczny, a także niezależnie od tego, czy ich wyniki będą figurowały pod egidą historii przyrodniczej, czy historii środowiskowej¹⁸.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na wielki potencjał interdyscyplinarności, jaki tkwi w tej gałęzi badań historycznych w odniesieniu do innych dyscyplin niż humanistyczne. Dla historyków środowiskowych ujawnia się on przede wszystkim w kontekście źródeł. Chcąc skorzystać ze źródeł innych niż tekstowe lub opracowywanych na gruncie nauk pomocniczych historii oraz archeologii, historycy środowiskowi muszą posiłkować się wiedzą i umiejętnościami wypracowanymi przez geologów, archeozoologów czy paleobotaników, którzy pozyskują i w skomplikowanym procesie przetwarzania zebranego materiału wytwarzają źródła (czy – jak mówią reprezentanci nauk przyrodniczych i nauk o Ziemi – dane), które służą między innymi historykom środowiskowym. Bez ich pomocy nie będą mogli bowiem poddać analizie i zinterpretować danych palinologicznych, wyników analiz osadów wydobywanych z dna jezior czy próbek dawnego DNA (aDNA). Christian Pfister, jeden z czołowych badaczy historii klimatu, wykorzystujący źródła pochodzenia geologicznego czy biologicznego, umieszcza je pod zbiorczą nazwą „archiwów natury”, metaforycznie podkreślając tym samym ich historyczną, źródłową wartość¹⁹. Dla historyków środowiskowych codziennością jest wykorzystanie jako źródeł historycznych na przykład informacji wyprepa-

¹⁷ Tomasz Samojlik, „Dlaczego Puszcza potrzebuje mitu”, w: *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo ekologiczne w Polsce*, red. Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek, Dawid Gostyński (Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2019), 161.

¹⁸ Innym jeszcze terminem pojawiającym się w odniesieniu do badań z pola historii środowiskowej jest termin „ekohistoria”. Używany jest jednak w odniesieniu do takich badań znacznie rzadziej. Niekiedy stosowany jest też wymiennie do terminu historia środowiskowa, np. w odniesieniu do prac amerykańskich historyków środowiskowych. Zob. Joanna Durczak, „Ekohistoria w literaturze: trop amerykański i trop polski”, w: *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, red. Renata Makarska (Kraków: Universitas, 2019): 151–170. Por.: Jan Kieniewicz, „Ekohistoryk wobec wyzwań przeszłości”, *Przegląd humanistyczny* 1 (2014): 65–80; Jan Kieniewicz, „Odpowiedź na wyzwania przyszłości”, *Historyka* 45 (2015): 117–126.

¹⁹ Christian Pfister, *Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft* (Bern: Paul Haupt, 1985); Ted Steinberg, *Down to Earth. Nature's Role in American History* (New York: Oxford University Press, 2002); Christian Pfister, „Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts Strategies of European Societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries”, *The Medieval History Journal* 1–2/10 (2006). <https://doi.org/10.1177/097194580701000202> (dostęp: 5.05.2020).

rowanych ze skał, drzew czy danych zawartych z pozyskanego z organicznych szczątków kodu genetycznego. Źródła te mogą być przydatne do badania obecności danych gatunków roślin i zwierząt na wybranych obszarach, co z kolei może służyć próbom rekonstruowania migracji (ludzi, zwierząt, roślin), opisu kultur rolniczych, zwyczajów żywieniowych czy analiz wypasu zwierząt hodowlanych²⁰.

Mówiąc o źródłach, należy wziąć jednak pod uwagę jeszcze inną ich grupę, która stała się ostatnio popularna w interdyscyplinarnych rozważaniach nad przeszłością. Mam na myśli koncepcję zoo-świadka czy eko-świadka²¹. Wydaje się, że wyrasta ona z potrzeby uwrażliwienia na podmioty inne niż ludzie, uczestniczące w wydarzeniach rozgrywających się w przeszłości. Kwestia zasadnicza dotyczy tu jednak sposobu uczestnictwa. Niektórzy badacze i badaczki skłonni są przypisywać temu uczestnictwu szczególny status – niemego świadczenia – które ma przekraczać w ten sposób tradycyjne, czyli zanurzone w języku oraz w wytwarzanej przez ludzi kulturze materialnej, sposoby reprezentacji świata. Status ten opiera się, jak zauważa Jacek Małczyński, na praktyce antropomorfizacji²². Tego typu figury mogą stanowić inspirującą metaforę, posiadać wartość interpretacyjną i nieść potencjał symboliczny, ale nie znajdują zastosowania w badaniach historycznych ze względu na brak operacyjności. Historyk jest bowiem bezradny wobec „niemego” świadczenia. Gdy jednak potraktuje się je nie tyle jako świadków, ale jako świadectwa – wówczas mogą być wykorzystywane jako źródła historyczne. Podczas gdy figura świadka bazuje na antropomorfizacji, kategoria świadectwa pozwala uniknąć tej pułapki i uruchomić różnorakie, opisane wyżej procesy źródtwórcze.

Ujawnione tymi metodami i poddające się obserwacji oraz interpretacji zmiany w strukturze materii danych roślin czy gleb, reakcje zwierząt na konkretne wydarzenia, które widoczne są w diecie czy w sposobie ich uczestniczenia w krajobrazie, są dla historyków (w tym historyków środowiskowych) bardzo wartościowe. Poszczególne elementy przyrody traktowane są wówczas jednak nie jako świadkowie, ale właśnie jako świadectwa, część archiwów natury. Wykorzystując drzewa jako źródła historyczne, poprzez analizę ich struktury, materiału bądź resztek wytworów kultury materialnej, można uzyskać cenne informacje, których niekiedy brak w „tradycyjnych” źródłach historycznych, lub istotnie je uzupełnić²³.

²⁰ Obszernie na temat archiwów natury oraz wykorzystywania źródeł przyrodniczych w warsztacie historyka wypowiada się Adam Izdebski w książce *Średniowieczni Rzymianie* w rozdziale zatytułowanym: „Źródła przyrodnicze w warsztacie historyka”, ss. 55–75. Por. także interesującą pracę archeologa Arkadiusza Marciniaka: *Placing Animals in the Neolithic: Social Zooarchaeology of Prehistoric Farming Communities* (London: UCL Press, 2005).

²¹ Na temat koncepcji zoo-świadectw i eko-świadectw zob.: Małczyński, *Krajobrazy Zagłady*, przede wszystkim strony 132–138.

²² Ibid. 135.

²³ Inny pogląd na rolę eko-świadków w procesie budowania refleksji nad przeszłością zob.: Ewa Domańska, „Historia ratownicza”, *Teksty Drugie* 5 (2014): 20–21. W innym artykule

Postulowane w historii środowiskowej przeniesienie uwagi na innych niż ludzie aktorów dziejów może się odbywać także przy pomocy źródeł doskonale znanych w badaniach historycznych. Przywoływany wyżej historyk Éric Baratay w książce *Zwierzęcy punkt widzenia...* przeprowadza rekonstrukcję doświadczeń zwierzęcych i sposobów ich uczestnictwa w świecie za pomocą źródeł takich jak: dokumentacja weterynaryjna, hodowlana, raporty wojskowe, spisy tabelaryczne, pamiętniki itp. oraz za pomocą wiedzy na temat fizjologii i psychologii zwierząt pozyskanej z opracowań powstających na gruncie nauk przyrodniczych. Wynikiem jego badań jest praca przyczyniająca się do zmiany perspektywy relacji ludzko-zwierzęcych dominującej w tradycyjnej historiografii. Autor dowartościowuje nie-ludzkie podmioty i w sposób złożony opisuje ich dzieje, czyniąc to w pełni za pomocą metod interpretacji źródeł historycznych.

Kolejna istotna kwestia dotyczy odniesień teoretycznych. Historia środowiskowa jako gałąź badań historycznych jest przede wszystkim praktyką badawczą, nie zaś perspektywą teoretyczną. Inspirujące dla niej ujęcia teoretyczne oferowane są przede wszystkim przez refleksję posthumanistyczną czy – szerzej – nową humanistykę oraz teorię postkolonialną. Świetnie nadają się one do interpretacji zachodzących w przeszłości zjawisk, które stanowią przedmiot badań historii środowiskowej²⁴. Podobnie jak posthumanistyka i teoria postkolonialna niosą ze sobą ogromny potencjał, który wykorzystują różne dyscypliny naukowe humanistyki, tak historia środowiskowa przyczynia się do poszerzenia wyobraźni historycznej oraz wiedzy o przeszłości i wpływa na jej rozumienie. Potencjał ewentualnej zmiany dyskursu historiograficznego, który niejednokrotnie przypisywany jest historii środowiskowej, nie jest jej cechą dystynktywną. Ujawnia się on przede wszystkim w jej powiązaniu ze wskazanymi tu opcjonalnymi ujęciami teoretycznymi.

Aplikacja na grunt historii środowiskowej wymienionych wyżej ujęć teoretycznych wymaga szerszego komentarza. Jednym z najważniejszych założeń

Ewa Domańska przywołuje też projekt artystyczny zawierający nagranie goryla, które w myśl opisującej go historyczki sztuki, może być traktowany jako świadectwo. Podążając za filozofem Ernestem Sosą, Domańska zwraca uwagę na potencjał tkwiący w rozważaniach nad statusem wiedzy zwierząt (*animal knowledge*). Wykorzystywanie relacji zwierząt nie jest jednak możliwe w odniesieniu do epok, w których nie sporządzano tego typu relacji. Być może takie świadectwa będzie można w przyszłości traktować jako źródła historyczne. Nie znam jednak badań historycznych, które korzystałyby z takich źródeł czy posługiwały się tego typu wiedzą. Zob. Ewa Domańska, „Historia zwierząt”, 323. O eko- i zoo-świadkach wspomina też Ewa Domańska w książce *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała* (Warszawa: PWN, 2017), 146. W pracy tej o źródłach pozatekstowych wypowiada się ona jednak przede wszystkim w duchu zwrotu ku dowodom, gdzie materia organiczna i nieorganiczna, występująca pod różnymi postaciami i sprawdzalna poprzez jej analizę, traktowana jest jako jedno ze źródeł historycznych. Powołuje się przy tym m.in. na postulaty sformułowane przez czołowego historyka środowiskowego Johna Roberta McNeilla, 133–139.

²⁴ Por. Ewa Domańska, „Historia w kontekście posthumanistyki”, 5–21; Tomasz Wiślicz, „Badania przednowoczesności w perspektywie posthumanistyki”, *Historyka* 45 (2015): 23–37.

posthumanistyki jest odejście od myślenia antropocentrycznego²⁵. Antropocentryzm stanowi zatem ważną kategorię pojęciową, którą za Ewą Bińczyk rozumieć można przynajmniej na cztery sposoby: poznawczy, ontologiczny, aksjologiczny i metodologiczny²⁶. Wszystkie one, poza antropocentryzmem poznawczym, zasadzają się na przeświadczeniu o nadrzędnej roli człowieka. Jak zauważa autorka *Epoki człowieka*, pisząc o zmianach dokonujących się na gruncie nauk humanistycznych pod wpływem refleksji posthumanistycznej oraz rozważań nad antropocentryzmem: „[t]ransformacja dotyczy dominującego w naukach humanistycznych, historii, socjologii, a także filozofii, antropocentrycznego paradygmatu, który przyjmuje istnienie wyłącznie ludzkiej sprawczości”²⁷. W świetle tej definicji historyczki i historycy środowiskowi, obierając za przedmiot badań różnorakie wzajemne i wielokierunkowe relacje między ludźmi i otaczającym ich środowiskiem, porzucają w ten sposób paradygmat antropocentryczny. Warto przy tym zaznaczyć, że w badaniach z pola historii środowiskowej proces ten zachodził zresztą, jak podkreślałam wyżej, jeszcze przed wykrystalizowaniem się refleksji posthumanistycznej.

W naukach historycznych dominujące wydaje się jednak ujęcie definiujące antropocentryzm w kategoriach poznawczych. Wówczas postawa antropocentryczna oznacza po prostu perspektywę, w której człowiek (ἄνθρωπος – *anthropos*) interpretuje dostrzegane, badane i opisywane zjawiska. Wtedy każde ludzkie działanie, także takie, które podejmowane jest na gruncie rozważań posthumanistycznych, będzie antropocentryczne. Człowiek nie znika bowiem z naukowych rozważań jako podmiot konceptualizujący, co dobitnie pokazał zwrot narratystyczny. Przyjęcie takiej perspektywy nie wyklucza sprawczości czynników środowiskowych, ale konceptualizacja tej sprawczości dokonuje się już za pośrednictwem człowieka. Stanowczo opowiadam się jednak za porzuceniem takiej definicji antropocentryzmu, bowiem jest ona na tyle uniwersalizująca, że zaciera podstawowy sens zmian zachodzących współcześnie w humanistyce i niweluje istotne różnice, które ujawniają się w dyskusji nad usytuowaniem i rolą człowieka we współczesnym i w minionym świecie. Zaciera ona ponadto zasadniczą cechę badań nad historią środowiskową, która zasadza się na zakwestionowaniu centralnego i onnipotentnego usytuowania ludzkości w systemie społeczno-przyrodniczym.

Przyjmując definicję paradygmatu antropocentrycznego sformułowaną przez Ewę Bińczyk, traktuję zatem historię środowiskową jako historię nieantropocentryczną²⁸. Niezależnie od teoretycznego sporu pojęciowego, kluczowe jest

²⁵ Ewa Domańska, „Wiedza o przeszłości”, 226–227.

²⁶ Ewa Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu* (Warszawa: PWN, 2018).

²⁷ Ibid. 122.

²⁸ Nie jest zatem tak, jak twierdzi Wojciech Piasek, że historiografia obierająca za przedmiot badań środowisko czy relacje wewnątrzśrodowiskowe, posiłkująca się teorią posthumanistyczną, traci człowieka z oczu czy zastępuje go posthumanistycznym bytem o niejasnym statusie. Przeciwnie, ciągle stanowi on niezbędną składową opisywanego procesu dziejowego. Jego usytuowanie w obrębie relacji wewnątrz systemów przyrodniczo-społecznych, badanych na gruncie historii środowiskowej, może być już jednak różne. Wojciech Piasek, „Przyroda w historiografii – modele i kulturowe konteksty

podkreślenie, że badania nad relacjami zachodzącymi między ludźmi i pozostałymi podmiotami środowiskowych całości skutkują przemieszczeniem człowieka do wewnątrz i przeniesieniem punktu ciężkości narracji z wertykalnego, który zobrazować można piramidą, na której szczycie zasiada człowiek, na perspektywę sieciową i horyzontalną.

Perspektywa taka pozwala zarówno na uwrażliwienie się na innych, nie-ludzkich aktorów dziejów, jak i na drugiego człowieka, bowiem pozwala spojrzeć także na ludzi jak na „delikatne” podmioty tego, co dzieje się wewnątrz systemów przyrodniczo-społecznych. Jest też zgodna z krytyką oświeceniowego humanizmu przeprowadzaną na gruncie posthumanistyki. Daleko jej do perspektywy antyhumanistycznej, głoszącej „śmierć człowieka”. Takie postawy, wynikające ze zrozumiałego rozżalenia nadużyciami i przemocą „białego, europejskiego mężczyzny”, dostrzeżonymi wreszcie i poddanymi dogłębnej krytyce przez intelektualistów i społecznych aktywistów pokolenia wojny w Wietnamie, nie proponowały jednak konstruktywnej alternatywy. Perspektywa posthumanistyczna, charakteryzująca się *de facto* empatyczną inkluzywnością ludzi i nie-ludzi, stara się stworzyć taką alternatywę. Przekracza bowiem, jak podkreśla Rosi Braidotti w książce *Po człowieku*, opozycję między humanizmem i antyhumanizmem, oferując afirmatywne sposoby opisywania podmiotu ludzkiego²⁹. Pozytywny wymiar takiego „postczłowieczeństwa” zasadza się głównie na krytyce przemocy kolonialnej i środowiskowej oraz społecznym zaangażowaniu w jej zwalczanie. Mając na uwadze rozważania Braidotti, warto też przytoczyć spostrzeżenia Cary’ego Wolfe’a, który, szeroko zakreślając ramy definicyjne posthumanizmu, podkreślał, „że nie jest on antyhistoryczny, a jedynie przeciwstawia się historyzmowi”³⁰. Historyzmowi, który – dodam – stanowi jedną z kluczowych kategorii dekonstruowanych przez studia postkolonialne, a w szczególności przez Dipesh Chakrabarty’ego w kanonicznej pracy *Prowincjonalizacja Europy*³¹. W świetle rozważań nad historią środowiskową jest to o tyle ważne, że w tym miejscu tradycja intelektualna posthumanistyki i studiów postkolonialnych spleta się z narodzinami tego nurtu badań historycznych.

Interesujące, że w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia w Stanach Zjednoczonych wyodrębniającą się jako nurt badawczy historię środowiskową charakteryzowało właśnie zaangażowanie polityczne. Sprzeciwiano się przemy-

interpretacji”, w: *Historia–klimat–przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 21. W kontekście prezentowanych tu rozważań oraz założeń przyjmowanych na gruncie historii środowiskowej, budzi też zastrzeżenia tytułowanie zbioru artykułów prezentujących badania z pola historii środowiskowej: „Perspektywa antropocentryczna”.

²⁹ Rosi Braidotti, *Po człowieku*, przeł. Joanna Bednarek, Agnieszka Kowalczyk (Warszawa: PWN, 2014), 101.

³⁰ Cary Wolff, „«Animal studies», dyscyplinarność i post(humanizm)”, przeł. K. Krasuska, *Teksty Drugie*, 1–2 (2013): 146.

³¹ Dipesh Chakrabarty, *Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, przeł. Dorota Kołodziejczyk, Tomasz Dobrogoszcz, Ewa Domańska (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011), 7–21.

słowemu eksploataowaniu przyrody w ramach liberalnych modeli gospodarczych, jak i eksploataowaniu zasobów naturalnych obszarów postkolonialnych i dewastacji środowiska dokonywanej w trakcie postkolonialnych konfliktów militarnych. Badania podejmowane wówczas przez środowiskowych historyków i historyczki, obok ich waloru naukowego, niosły także ważne przesłanie ideowe, a badaczki i badacze realnie angażowali się w społeczny aktywizm. Na poziomie refleksji naukowej od początku dokonywano także dekonstrukcji kluczowych dla krytyki posthumanistycznej opozycyjnych pojęć „natura” i „kultura”, kwestionując ten podział, badając ludzkie wyobrażenia o przyrodzie i dekonstruując mity „dzikości” czy „naturalności” przyrody.

Warto nadmienić, że także współcześnie *gros* historyków i historyczek środowiskowych deklaruje swoje zaangażowanie na rzecz ochrony środowiska. Wraz ze wzrastającym zainteresowaniem tymi problemami oraz poszerzającą się świadomością ekologiczną współczesnych społeczeństw, szczególnie w kontekście bujnych debat, które rozgorzały w XXI wieku wokół antropocenu, historia środowiskowa przyciąga badaczki i badaczy współtworzących ruchy ekologiczne bądź im sprzyjających. Wiąże się to z poczuciem odpowiedzialności, wynikającym z pozyskanej z badań naukowych wiedzy na temat dramatycznych skutków ludzkiej działalności i ingerencji w życie planety.

Biorąc pod uwagę wyżej zakreślone ramy historii środowiskowej, proponuję przyrzeć się polskiej historiografii najnowszej, mieszczącej się w tym polu refleksji historycznej. Zaledwie kilka lat temu, gdy publikowano pierwsze teksty znamionujące pojawienie się tej dyscypliny w Polsce, trudno było jeszcze mówić o tym, że historia środowiskowa zagościła na jej kartach. Dziś, choć prac tych ciągle jest niewiele, można już bez większych wątpliwości stwierdzić, że badania takie zaczynają „przebijać się” także na rodzimym gruncie.

Niezależnie od skromnej liczby takich opracowań, warto też pamiętać, że istnieje w Polsce tradycja badawcza, która – choćby przez swoje związki ze szkołą *Annales*, jej zainteresowanie klimatem i innymi czynnikami środowiskowymi w dziejach – stanowi dla historyków i historyczek środowiskowych pewien punkt odniesienia. W tym kontekście nie można pominąć Franciszka Bujaka i jego badań klimatu oraz tak zwanych klęsk elementarnych, prowadzonych jeszcze przed II wojną światową na Uniwersytecie Jana Kazimierza. Choć, jak twierdzi Izdebski, Franciszka Bujaka z powodzeniem można nazwać prekursorem historii środowiskowej, w polskiej historiografii wiąże się go głównie z geografiami historyczną i historią gospodarczą³². Powojenna historiografia polska, podejmująca wątki związane z przyrodą, koncentrowała się przede wszystkim właśnie na historii gospodarczej oraz geografii historycznej. Dopiero w latach siedemdziesiątych zaczęły się pojawiać pojedyncze prace, które wymykały się takim klasyfikacjom. Mam tu na myśli opracowanie Jana Kieniewicza³³ oraz pochodzące z lat osiemdziesiątych prace Jana Tyszkewicz-

³² Na temat roli Franciszka Bujaka w polskiej historiografii w związku z wątkami przyrodniczymi zob.: Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie*, 40–41. W książce tej znajduje się też zwięzły wykład historii tej subdyscypliny, tak w USA, jak i w Europie: 21–54.

³³ Jan Kieniewicz, *Kerala: od równowagi do zacofania* (Warszawa: Wydawnictwo UW, 1975).

za³⁴ i Zbigniewa Kuchowicza³⁵. Autorzy ci na różne sposoby podejmowali wątki związane z obecnością i rolą przyrody w dziejach, bądź – jak miało to miejsce w wypadku Kuchowicza – problematykę aplikacji ustaleń pochodzących z nauk biologicznych do badań historycznych, w tym wypadku charakteryzujące się daleko idącym redukcjonizmem³⁶. O ile jednak można w tych pracach dostrzec wpływy szkoły Annales, to ustalenia amerykańskiej historii środowiskowej były ich autorom nieznane.

Podczas gdy już w latach siedemdziesiątych amerykańska historia środowiskowa zaczęła wypracowywać wspólny język prowadzonych w tym nurcie badań, w Polsce, podobnie jak i w całej Europie, długo jeszcze go nie dostrzegano. Ten stan rzeczy uległ zmianie na „Starym Kontynencie” dopiero w latach dziewięćdziesiątych, ale na dobre europejskie badania nad historią środowiskową zaczęły rozwijać się w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku, a w Polsce w ostatnich pięciu latach. Wpisują się one nie tylko, często *explicite*, w tradycję amerykańskiej historii środowiskowej, ale także podejmują najważniejsze tematy, będące przedmiotem zainteresowania tego nurtu historiografii, takie jak: społeczne i polityczne uwarunkowania wytwarzania określonych typów krajobrazów, problematyka migracji, tematyka zanieczyszczeń, eksploatacji zasobów i środowiskowych wymiarów kolonializmu, epidemii i chorób, środowiskowa historia klimatu, dzieje takich ekosystemów, jak puszcze i lasy czy – wreszcie – problematyka historii wyobrażeń o środowisku przyrodniczym i przypisywanego mu wymiaru symbolicznego. Tematy te realizowane były przez polskich historyków przede wszystkim w drobniejszych opracowaniach, choć powstały też nieliczne opracowania monograficzne.

Do najważniejszych prac należy zaliczyć książkę przywoływanego już Adama Izdebskiego³⁷. Korzystając z własnej koncepcji systemów społeczno-przyrodniczych, analizował on historię Bizancjum. Używał przy tym takich pojęć, funkcjonujących w obrębie historii środowiskowej, jak „wtórna natura” i „infrastruktura środowiskowa”. Pierwsze z tych pojęć zasadza się na zakwestionowaniu założenia o „naturalności” krajobrazów. Istotne jest w tym wypadku dostrzeżenie, że każdy ekosystem, w którym pojawia się człowiek, gruntownie się zmienia, a wskutek jego obecności powstaje nowe środowisko przyrodnicze. Izdebski opisał także specyficzną dla danych społeczeństw „infrastrukturę środowiskową”, czyli sposób korzystania ze środowiska przyrodniczego przez ludzi ze świadomością ograniczeń, jakie ono stwarza i dynamiki, jakiej podlega. Pytał też o rolę klimatu w dziejach Bizancjum oraz o trwałość struktur funkcjonujących w obrębie omawianego systemu społeczno-przyrodniczego.

³⁴ Jan Tyszkiewicz, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej* (Warszawa: PWN, 1983).

³⁵ Zbigniew Kuchowicz, *O biologiczny wymiar historii. Książka propozycji* (Warszawa: PWN, 1985).

³⁶ Więcej na temat tych tradycji badawczych oraz obecności refleksji przyrodniczej w polskiej historiografii pisałam w: *Czy historia się ekologizuje?*, 40–49.

³⁷ Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie*.

Podobne pytania zadają też inni historycy, analizując z kolei „wtórną naturę” polskich krajobrazów. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na opracowanie Rafała Szmytki poświęcone olęderskiemu osadnictwu na terenach Żuław od połowy XVI do połowy XVII wieku. Zawiera ono opis przekształceń zasiedlonych przez Olędrów terenów, nie tylko z uwzględnieniem zmian w krajobrazie czy w strukturze rolnictwa, ale także ich wpływu na faunę i florę tego obszaru³⁸. Jednocześnie problematyka podjęta przez autora tego opracowania dotyczy innej istotnej składowej badań nad historią środowiskową, a więc migracji. Przybycie Olędrów w deltę Wisły, wywołane przez wojny religijne północno-zachodniej Europy, dobrze oddaje problem przenoszenia doświadczeń i nawyków środowiskowych na zasiedlane przez migrantów terytoria. Przybliżając tę tematykę, Szmytka korzysta przy tym nie tylko ze źródeł narracyjnych, ale także przyrodniczych, poddając analizie dane pyłkowe. Interpretując je, Szmytka dostrzega zmiany, jakie zaszły w krajobrazie w związku z wykorzystaniem przez osadników wierzby.

W odniesieniu do migracji odbywających się w poprzednim stuleciu, obszernie rozważania na temat środowiskowego wymiaru ruchów ludności przedstawione zostały w książce *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*³⁹. Badania te odnoszą się do intymnego wymiaru historii środowiskowej z uwzględnieniem kluczowej dla tej dziedziny badań kategorii sprawczości przyrody, a także relacyjnego wymiaru kontaktów ludzko-nieludzkich oraz nieantropocentrycznego spojrzenia na człowieka.

Z kolei badania nad historią klimatu w Polsce dotyczą przede wszystkim epoki nowożytnej oraz XIX wieku. Z jednej strony są to badania nad konkretnymi wskaźnikami klimatycznymi i ich przełożeniem na rolnictwo czy stosunki gospodarcze⁴⁰ i badania na temat klęsk żywiołowych⁴¹, a z drugiej –

³⁸ Rafał Szmytka, „Osadnictwo olęderskie na Żuławach w ujęciu historii środowiskowej. Perspektywy badawcze”, *Historyka* 46 (2016): 63–78.

³⁹ Małgorzata Praczyk, *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”* (Poznań: UAM, 2018).

⁴⁰ Mam tu na myśli przede wszystkim prace Piotra Olińskiego oraz Rajmunda Przybyłaka: Rajmund Przybylak, Piotr Oliński, Marcin Koprowski et al., „Droughts in the area of Poland in recent centuries”, *Climate of the Past Discussions* (2019). <https://doi.org/10.5194/cp-2019-64> (dostęp: 5.05.2020).; Janusz Filipiak, Rajmund Przybylak, Piotr Oliński, „The longest one-man weather chronicle (1721–1786) by Gottfried Reyger for Gdańsk, Poland as a source for improved understanding of past climate variability”, *International Journal of Climatology* 39 (2019), <https://doi.org/10.1002/joc.5845> (dostęp: 5.05.2020); Piotr Oliński, „O opisach pogody przez Jana Długosza w *Annales*. Zapiski z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XV wieku”, w: *Jan Długosz (1415–1480). Życie i dzieła*, red. Lidia Korczak, Marek Daniel Kowalski, Piotr Węcowski (Kraków: Historia Jagellonica, 2016), 199–208; Piotr Oliński, Rajmund Przybylak, Janusz Filipiak, „Observacje meteorologiczne Gottfrieda Reygera w Gdańsku w latach 1722–1769 i ich przydatność do badań zmian klimatu”, *Przegląd Naukowy Inżynieria i Kształtowanie Środowiska* 66 (2014): 360–375. Rajmund Przybylak, Jacek Majorowicz, Gabriel Wójcik et al., „Temperature changes in Poland from the 16th to the 20th centuries”, *International Journal of Climatology* 25 (2005): 773–791. <https://doi.org/10.1002/joc.1149> (5.05.2020).

⁴¹ Zob. przede wszystkim tom: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, red. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kościak (Wrocław: Gajt, 2013).

prace prezentujące ówczesne sposoby myślenia o klimacie. W pierwszym przypadku opracowywano przede wszystkim relacje między anomaliami klimatycznymi a problemem głodu i nieurodzaju, wydajnością rolniczą oraz klęskami żywiołowymi. Podejmujący tę problematykę często podkreślają przy tym, że, badając klimat, analizują tylko jeden z czynników, wpływających na kształt opisywanych epok i regionów. Zwracano uwagę na tradycję badań historii gospodarczej, zazębiającej się w tych wypadkach z historią środowiskową⁴². Ciekawe jest też studium akcentujące polityczny wymiar dziejów klimatu, poświęcone związkom zimowej pory roku z sejmowaniem, które przedstawił Waldemar Chorążyczewski w tekście *Mróz, śnieg i polityka. Zima jako czas sejmowania w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*⁴³. W wypadku badań drugiego typu, czyli odnoszących się do wyobrażeń o klimacie, na uwagę zasługuje opracowanie wspomnianego wyżej Waldemara Chorążyczewskiego, poświęcone „myśli klimatycznej” XV–XVII wieku, rozwijającej się w Polsce w związku z kształtującymi się w renesansie naukowymi zrębami meteorologii⁴⁴. Autor relacjonuje treść prac takich humanistów jak m.in. Jan Długosz, Marcin Kromer i Łukasz Opaliński. Pokazuje też przenikanie się sposobu myślenia o klimacie z wyobrażeniami kulturowymi tych autorów czy sposobu, w jaki pojmowali oni rozwój cywilizacyjny przez pryzmat klimatu, przypisując, jak czynił to na przykład Maciej Miechowita, zimny klimat społeczeństwom znajdującym się na niższym poziomie rozwoju. Uwagę przykuwają też próby powiązania klimatu ze stanem ówczesnych całości społeczno-przyrodniczych poprzez odniesienia do stanu zalesienia, gospodarki rolnej czy nawet procesów urbanizacyjnych, dokonywane przez nowożytnych humanistów⁴⁵.

Innym węzłowym tematem historii środowiskowej są problemy kolonialne. Dotyczą one przede wszystkim eksploatacji rolniczej kolonizowanych obszarów oraz wykorzystywania surowców. Istotny wątek stanowią tu rozważania nad tworzonymi monokulturami rolniczymi i leśnymi oraz przenoszeniem metod

⁴² Zob. Piotr Guzowski, Monika Kozłowska, „Wysokość plonów jako wskaźnik zmian klimatu w okresie staropolskim”, w: *Historia–klimat–przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 35–48; Piotr Guzowski, „Przyziemne potrzeby w badaniach społeczno-gospodarczych dawnej Polski”, *Historyka* 49 (2019): 329–359.

⁴³ Waldemar Chorążyczewski, *Mróz, śnieg i polityka. Zima jako czas sejmowania w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Historia–klimat–przyroda*, 61–78.

⁴⁴ Waldemar Chorążyczewski, *Klimat jako przedmiot refleksji humanistycznej w Polsce XV–XVII wieku. Zarys problemu*, w: *Historia – klimat – przyroda*, 25–34.

⁴⁵ Jeżeli chodzi o badania klimatu, warto też wskazać interdyscyplinarną monografię zbiorową poświęconą historii klimatu minionego tysiąclecia, zatytułowaną *The Polish Climate in the European Context: An Historical Overview*, red. Rajmund Przybylak, Jacek Majorowicz, Rudolf Brázdil, Marek Kejan (London–New York: Springer, 2010). Choć znajdują się w niej głównie, właściwie dla badań klimatologicznych analizy zmian klimatycznych, poziomu opadów, uśrednionych temperatur powietrza czy zmian klimatycznych, zawiera ona także ujęcia historyczne, niepoprzestające na opisie i interpretacji danych klimatycznych, ale uwzględniające te zmiany w odniesieniu do aktywności człowieka i – właśnie jego wyobrażeń o klimacie: Janina Bożena Trepińska, „The Climate of Polish Lands as Viewed by Chroniclers, Writers and Scientists”, w: *ibid.*, 445–456.

użytkowania terenów rolniczych i obszarów naturalnych na teren kolonii. Nie bez znaczenia są tutaj rozważania nad europejskim sposobem postrzegania przyrody i myślenia o świecie natury, często zupełnie odmiennymi od rodzimych, które determinowały zachowania kolonizatorów, ignorujących zastane sposoby ludzkiego uczestnictwa w ekosystemach. W problematyce kolonialnej ujawnia się w tym wypadku interesujące skrzyżowanie dwóch ważnych obszarów badań: historii środowiskowej towarzyszą tu studia postkolonialne, które – przede wszystkim dzięki swojemu potencjałowi teoretycznemu – pozwalają interpretować środowiskowe problemy jako świadectwa przemocy kolonialnej. Temat ten tylko pozornie jest mało związany z Polską. Ekspansja terytorialna, której doświadczała Polska w różnych okresach historycznych, oraz ekspansywne działania, które prowadziła np. na Ukrainie, stanowią doskonałe pole do badań nad ekologicznym wymiarem tych wydarzeń. Tereny ziem polskich, które stały się ważnym elementem środowiskowej kolonizacji w dobie rozbiorów, zainteresowały Jawada Daheura, który badał praktyki użytkowania lasów w powiązaniu z pruską polityką kolonizacyjną. Z powodzeniem wiązał on detaliczną wiedzę dotyczącą pozyskiwania drewna i wykorzystywania lasów przez państwo pruskie z kluczową dla historii środowiskowej problematyką ekologicznej nierówności kolonialnej (w tym wypadku – mówiąc inaczej – zaborczej) i środowiskowej przemocy kolonialnej, skutkującą zarówno degradacją eksploatowanych lasów, jak i podrzędnym traktowaniem pracującej w nich ludności⁴⁶.

W odniesieniu do dziejów XX wieku polską historię środowiskową zdominowała, poza wspomnianą już problematyką „Ziem Odzyskanych”⁴⁷,

⁴⁶ Zob. przede wszystkim: Jawad Daheur, „La Galicie autrichienne: «colonie du bois» de l'Empire allemand (1890–1914) ?”, *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 48 (1) (2016): 25–42; idem, „Exporting Environmental Burdens into the Central-European Periphery: Christmas Tree Trade and Unequal Ecological Exchange between Germany and Habsburg Galicia around 1900”, *Historyka* 46 (2016): 147–167; idem, „Lest forestiers prussiens et leurs voisins polonais: les relations de quotidein dans les régions boisées de Posnanie et de Prusse occidentale (fin de XIXe–début du XXe siècles)”, w: *Lest marques du voisinage. L'Alsace et la Posnanie dans l'ombre des influences germaniques* (Poznań–Strasbourg: Instytut Historii UAM, 2019), 57–79; idem, „La forêt: refuge de la nation polonaise à l'époque des partages”, w: *Forêt refuge. Actes du colloque international organisé avec l'École Nationale Supérieure de Paysage, à Versailles, 21–23 septembre 2016*, red. Charles Dereix, Micheline Hotyat, Pierre Gresser, François Lormant (Paris: L'Harmattan, 2017); idem, „L'imaginaire de la forêt nord-américaine et l'expérience de l'altérité sauvage dans l'espace germanophone (1815–1860)”, w: *«Civiliser» le monde, «ensauvager» l'Europe ?*, red. Christine de Gemeaux, Catherine Repussard (Paris: Le Manuscrit, 2017), 155–180.

⁴⁷ Małgorzata Praczyk, „Ekonkwista twierdzy Kostrzyn – powojenna historia miejsca”, *Historyka* 46 (2016): 11–23; eadem, „Śmierć zwierząt w narracjach autobiograficznych osadników na «Ziemiach Odzyskanych». Uwagi o obecności”, *Autobiografia. Literatura, kultura, media* 1(12) (2019): 41–55; eadem, *Granice przyrody. Natura pogranicza polskoniemieckiego w perspektywie imagologicznej*, „Porównania” nr 2 (21) (2017): 91–104; eadem, „Ekologiczny wymiar opuszczonych przestrzeni postindustrialnych (na przykładzie dwóch nazistowskich fabryk)”, w: *Człowiek, naród, państwo wobec wyzwań XX wieku*, red. Marek Mikołajczyk (Poznań: UAM, 2016), 285–292. Do wymienionej wyżej pracy należy dodać jeszcze tom zawierający zbiór artykułów napisany m.in. przez historyków: *Odra*

tematyka zanieczyszczeń i katastrof ekologicznych powiązanych z uprzemysłowieniem. Badanie tych kwestii w XIX i XX wieku jest możliwe przede wszystkim z racji dostępności licznych i bardzo różnorodnych źródeł. Datowana szczególnie od rewolucji przemysłowej intensywna produkcja zanieczyszczeń, szybko zyskująca globalną skalę, stanowi jeden z najważniejszych segmentów refleksji w polu historii środowiskowej. Problematyka ta zainteresowała europejskich historyków środowiskowych przede wszystkim w odniesieniu do państw bloku wschodniego i historii środowiskowej samego Związku Radzieckiego⁴⁸. Z punktu widzenia polskiej historiografii temat ten wydaje się szczególnie interesujący dla historyków PRL-u.

W Polsce badania nad zanieczyszczeniami prowadzili przede wszystkim Dariusz Jarosz, Jarosław Dulewicz oraz Ewelina Szpak. Jarosz w artykule „Problem zanieczyszczeń wód w Polsce w latach 1945–1961: wstęp do badań”⁴⁹, w kompleksowy sposób przeanalizował problem zanieczyszczeń przemysłowych polskich rzek, ich związek z degradacją środowiska, katastrofami ekologicznymi oraz ich skutki dla zdrowotności. Podjął on też temat dostrzegalności omawianych kwestii na łamach prasy oraz społecznego sprzeciwu wobec ignorowania tego problemu przez polskie władze doby PRL pod postacią formułowanych skarg. Podjęta w tym artykule tematyka powiązana jest zatem z rozważaniami nad wzrostem świadomości ekologicznej polskiego społeczeństwa już w latach sześćdziesiątych. Pokrewną problematykę, ale w szerszej zarysowanych ramach, Jarosz podejmuje w detalicznym opracowaniu „Zanieczyszczenie wód i powietrza w Polsce w latach 1945–1970 jako problem władzy i społeczeństwa”⁵⁰. Choć w pracach tych autor nie wiąże swoich badań wprost z historią środowiskową, to poprzez sposób, w jaki rozłożone są tu akcenty opisu wzajemnych relacji między problemami środowiskowymi i problemami społeczno-gospodarczymi, realizuje założenia badawcze historii środowiskowej. Jarosław Dulewicz przeanalizował z kolei skutki powietrznych zanieczyszczeń ze szczególnym uwzględnieniem ich wpływu na zniszczenia lasów, wód powierzchniowych i wglębnych oraz przemian w krajobrazie. Badania te prowadził w odniesieniu do obszaru kielecczyny

– *Oder. Panorama europejskiej rzeki*, red. Karl Schlögel, Beata Halicka (Skórczyn: Wydawnictwo Instytutowe, 2008). Por. także: Kamilla Biskupska, „Przeźrzeć i zieleń. O krajobrazie Ziemi Zachodnich i Północnych – inaczej”, w: „*Ziemia Odzyskane*”. *W poszukiwaniu nowych narracji*, red. Emilia Kledzik, Maciej Michalski, Małgorzata Praczyk (Poznań: Instytut Historii UAM, 2018), 409–434; Małgorzata Nieszczerewska, „Ruiny, pozostałości, zgłiszcza i miasto”, w: „*Ziemia Odzyskane*”, 305–327.

⁴⁸ Zob. np.: Andy Bruno, *Nature of Soviet Power. An Arctic Environmental History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017); Paul R. Josephson, Nicolai Dronin, Aleh Cherp, Ruben Mnatsakanian, Dmitry Efremenko, Vladislav Larin, *An Environmental History of Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

⁴⁹ Dariusz Jarosz, „Problem zanieczyszczeń wód w Polsce w latach 1945–196: wstęp do badań”, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 76 (2016): 385–409.

⁵⁰ Idem, „Zanieczyszczenie wód i powietrza w Polsce w latach 1945–1970 jako problem władzy i społeczeństwa”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, XV(2017): 37–78.

w okresie 1975–1989⁵¹. Degradacja środowiska spowodowana procesami powojennej industrializacji w Polsce interesowała też Ewelinę Szpak. Podejmowała ona tę tematykę z uwzględnieniem zdrowotnego wymiaru zanieczyszczeń przemysłowych. Środowiskowo-zdrowotną tematyką badaczka ta zajęła się ponadto w odniesieniu do epidemii, które nastawały w powojennej Polsce⁵².

Gdy chodzi o opracowania odnoszące się do ludzkich sposobów postrzegania przyrody, obejmują one epoki od nowożytnej po współczesność. Analizą tych kwestii zajęto się przede wszystkim za pośrednictwem takich źródeł jak: pamiętniki, diariusze, przewodniki oraz prasa⁵³. Są to na przykład prace podejmujące tematykę wyobrażeń o zwierzętach. Na uwagę zasługuje tu złożony i zanurzony głęboko w teorii (Bruno Latour, Gilles Deleuze, Giorgio Agamben) tekst Markusa Krzoski, który, badając problematykę sprawczości i percepcji żubra, podkreślał: „[c]złowiek i zwierzę to coś więcej niż tylko dyskursy i teksty. W sensie fenomenologiczno-materialistycznym żubr jako część natury istniał zawsze, jednocześnie jest on jednak konstruktem, tzn. istotą społeczną wedle naszych wyobrażeń”⁵⁴. Wskazując na istnienie tych dwóch płaszczyzn: biologicznej i kulturowej, uwypuklał wzajemne ograniczenia jednej i drugiej.

W ramach badań nad przyrodą wyobrażoną więcej uwagi poświęcano przykładom ludzkich sposobów postrzegania przyrody poprzez rozgraniczanie tego, co „dzikie”, i tego, co „naturalne”, czy konstruowanie opisów przyrody ujarzmionej. Cennymi źródłami wiedzy o sposobach przekształcania i wykorzystania przyrody okazały się nowożytne relacje z podróży. Jak zauważyła Aleksandra Ziober, autorka artykułu *Przyroda ujarzmiona na terenach Europy Środkowej w świetle diariuszy podróży przedstawicieli elit Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII i XVIII wieku*, analiza takich źródeł pozwoliła jej na „uchwycenie przejawów mentalności ówczesnych peregrynatorów”⁵⁵. Ich sposób percepcji świata stanowi, jak dowodziła Ziober, odbicie renesansowych przekonań o podrzędności świata przyrody i ludzkiej omnipotencji. Nie inaczej jest w przypadku analizowanych przez Filipa Gończyńskiego-Jusissa propagandowych opisów ujarzmiania natury doby

⁵¹ Jarosław Dulewicz, „Pyły, ludzie, przyroda». Zanieczyszczenie powietrza atmosferycznego w województwie kieleckim w latach 1975–1989”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały* XIV (2016): 189–203.

⁵² Ewelina Szpak, „«Nieczyste niebo» – zdrowotne i środowiskowe konsekwencje powojennej industrializacji (wybrane problemy i zjawiska)”, *Historyka* 46 (2016): 187–196; eadem, *Epidemie chorób zakaźnych w powojennej Polsce jako problem społeczny*, w: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny*, 297–308.

⁵³ Zob. część zatytułowana „Przyroda” znajdująca się w książce przytaczanej tu książce *Historia-klimat-przyroda* oraz część „Przyroda przedstawiona. Rola wyobrażeń na temat przyrody” zawarta w: *Historyka* 46 (2016).

⁵⁴ Markus Krzoska, „Zwierzęta i ich ludzie. Filozoficzno-kulturoznawcze rozważania na przykładzie sprawczości i cielesności żubra”, w: *Historie i narracje*, 220.

⁵⁵ Aleksandra Ziober, „Przyroda ujarzmiona na terenach Europy Środkowej w świetle diariuszy podróży przedstawicieli elit Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII i XVIII wieku”, *Historyka* 46 (2016): 82.

stalinizmu⁵⁶. Przeszczepiane na polski grunt ze Związku Radzieckiego modele „ręcznego sterowania” przyrodą świadczyć miały o bezkarności ludzkiej ingerencji w środowisko i nieograniczonych możliwościach podporządkowywania ludziom świata przyrodniczego. Stalinowskie systemy przyrodniczo-społeczne, wewnątrz których polityczny dyskurs na temat natury stanowił istotną składową kształtowania relacji między ludźmi i resztą świata przyrodniczo-społecznego, charakteryzował się daleko idącą destrukcją ekosystemów, czego dowodziły, operując konkretnymi przykładami, przywołane wyżej badania zanieczyszczeń.

W przypadku badań prowadzonych nad historią leśnych ekosystemów, fenomenem, któremu nie tylko polscy historycy środowiskowi poświęcają wiele uwagi, jest wspomniana już Puszcza Białowieńska⁵⁷. Obok wskazania naukowego waloru prowadzonych nad jej dziejami badań, warto zaznaczyć, że jest to w polskiej historiografii środowiskowej temat najbardziej wrażliwy politycznie. Ten najstarszy zachowany w Europie las jest źródłem napięć społeczno-politycznych, co powoduje, że jego badanie, niezależnie od faktycznego zakresu rozważań naukowych, zyskuje charakterystyczny dla amerykańskiej historii środowiskowej, zaangażowany rys. Niekwestionowanym znawcą tej problematyki w Polsce jest Tomasz Samojlik, który, często w wieloosobowych zespołach badawczych z takimi badaczami, jak między innymi Piotr Daszkiewicz czy Anastasia Fedotova, analizował różnorodne aspekty historii środowiskowej Puszczy⁵⁸. Wśród zajmujących go tematów znajdują się zarówno badania poświęcone jej kulturowemu obrazowi i pamięci, jak i analizy praktyk użytkowania Puszczy przez wszystkie, tak ludzkie, jak i nie-ludzkie, podmioty. Wieloaspektowość tych opracowań jest imponująca. Obejmuje ona epoki od czasów średniowiecznych aż po współczesność. Znajdują się tu artykuły poświęcone wyobrażeniom o przyrodzie Puszczy w literaturze podróżniczej, pamięci, kulturowym mitom, edukacji przyrodniczej, teksty na temat praktyk łowieckich, historii poszczególnych gatunków drzew i gatunków wybranych zwierząt. Najnowsza monografia autorstwa Tomasza Samojlika, Anastasii Fedotovej, Piotra Daszkiewicza i Iana D. Rotherhama, *Białowieża primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century*, stanowi obszerne i kompleksowe omówienie dziejów Puszczy Białowieńskiej z uwzględnieniem jej ekologicznego, biologicznego, historycznego i kulturowego wymiaru, opisywanego w sposób holistyczny, wiążący wszystkie te sfery. Autorzy ujawniają względność takich pojęć jak „pierwotność” i „naturalność” w opisach Puszczy oraz wzajemne przenikanie się kulturowych wyobrażeń na temat „dzikości” czy

⁵⁶ Filip Gończyński-Jussis, „«Przeobraziciele przyrody». Motyw kształtowania środowiska naturalnego przez «ludzi radzieckich» i ich polskich naśladowców w propagandzie stalinizmu”, *Historyka* 46 (2016): 115–133.

⁵⁷ Thomas M. Bohn, Aliaxandr Dalhouski, Markus Krzoska, *Wissent-Wildnis und Welterbe. Geschichte des polnisch-weißrussischen Nationalparks von Białowieża* (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2017).

⁵⁸ Szczegółowa bibliografia prac Tomasza Samojlika znajduje się na stronie: <http://tomaszsamojlik.pl/nauka/> (dostęp: 5.05.2020).

„pierwotności” z rozwojem nauk biologicznych, który zachodził w XIX wieku, podkreślając przy tym, że XIX wiek to epoka kluczowa, gdy chodzi o współczesny kształt Puszczy i wyobrażeń o niej⁵⁹.

Ostatnią książką, którą należy tu jeszcze przywołać, jest *Ekobiografia Krakowa*⁶⁰. Ta monografia wieloautorska zbiera większość omówionych wyżej wątków w odniesieniu do dziejów jednego miasta. Znajdują się w niej zarówno rozważania nad historią klimatu, zanieczyszczeniami, „wtórną naturą” Krakowa i jego szeroko rozumianego otoczenia, średniowieczną florą, przekrojową historią znaczenia Wisły w dziejach miasta czy jego przyrodą wyobrażoną. Praca ta nie tylko zbiera wątki podejmowane w refleksji nad historią środowiskową, ale także wpisuje się ona w ciąg miejskich biografii środowiskowych. Takie prace to jeden z bardziej upowszechnionych typów uprawiania historii środowiskowej, który pojawił się już w początkach rozwoju tej ponad pięćdziesięcioletniej subdyscypliny historiograficznej⁶¹. Redaktorzy *Ekobiografii Krakowa* nie stronili w niej od deklaracji ideowej, już w pierwszym jej zdaniu przywołując związki historii środowiskowej z ekologiczną rewolucją mającą miejsce w USA w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, o której wspominałam wyżej. Nieco dalej, pisząc o historii środowiskowej, stwierdzają natomiast:

U źródeł tej dziedziny nauki stoi [...] silne pragnienie, aby uprawiać historię w sposób, który pomoże współczesnemu człowiekowi mierzyć się z wyzwaniem, jakie przynosi życie w przyrodzie całkowicie zdominowanej przez człowieka – życie w nowej epoce, zwanej antropocenem. Z podobnego pragnienia wyrasta również ta książka⁶².

Zaangażowany rys tej monografii wpisuje się więc „z ducha” w ważne postulaty dotyczące znaczenia badań nad historią środowiskową. Autorzy nie boją się składać deklaracji troski o ekologiczne problemy fragmentu współczesnego świata, jakim jest konkretne miasto, wraz z jego nieznośnym smogiem i konfliktami wokół terenów zieleni. Jest to tym bardziej symptomatyczne, że książka ta była pierwszą opublikowaną w Polsce monografią wpisującą się w omawianą tu gałąź historiografii⁶³.

⁵⁹ Tomasz Samojlika, Anastasia Fedotova, Piotr Daszkiewicz, Ian D. Rotherham, *Białowieża primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century* (Cham: Springer, 2020).

⁶⁰ *Ekobiografia Krakowa*, red. Adam Izdebski, Rafał Szymtyka (Kraków: Otwarte, 2018).

⁶¹ Wśród ekobiografii miast wymienić należy przede wszystkim przełomową pracę Williama Cronona, *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West* (New York: W.W Norton, 1997), a także: Ari Kelman, *A River and its City. The Nature of Landscape in New Orleans* (Berkeley: University of California Press, 2006), a także: Matthew Klinger, *Emerald City. An Environmental History of Seattle* (Yale: Yale University Press, 2008); Martin V. Melosi, *Garbage in the Cities. Refuse, Reform, and the Environment* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005).

⁶² *Ekobiografia Krakowa*, 8.

⁶³ Przy tej okazji warto dodać, że istnieje jeszcze inna monografia miasta, która w dużej mierze uwzględniła założenia, jakie obowiązują w ramach historii środowiskowej. Mam tu na myśli

Konkludując, pragnę zwrócić uwagę na następujące kwestie. Po pierwsze historia środowiskowa jest stosunkowo nową subdyscypliną historii, słabo znaną w Polsce. Historia środowiskowa jako subdyscyplina historii stanowi praktykę badawczą, w ramach której badaczki i badacze posługują się metodami wypracowanymi przez nauki historyczne oraz niekiedy, nauki przyrodnicze i nauki o Ziemi. W roli źródeł historycznych, obok standardowych źródeł wykorzystywanych w ramach badań historycznych, wykorzystuje się także dane przyrodnicze i źródła archeologiczne. Tak różnorodne źródła ujawniają interdyscyplinarny potencjał historii środowiskowej, przekraczający klasyczny podział dziedzin nauki. Innym wyrazem interdyscyplinarności historii środowiskowej jest skłonność części historyków i historyczek środowiskowych do wykorzystywania ujęć teoretycznych, pochodzących z różnych obszarów naukowych, które są inspirujące i nadają się do interpretacji problematyki badawczej historii środowiskowej. Przede wszystkim dotyczy to interdyscyplinarnej refleksji posthumanistycznej, ekokrytyki, dyskursu toczonego się wokół antropocenu oraz teorii postkolonialnej.

Druga kwestia dotyczy terminologii. Historia środowiskowa w czasie jej przenikania na grunt polskiej nauki przybierała różne nazwy. Była więc (i nadal bywa) nazywana ekohistorią czy historią przyrodniczą. Przede wszystkim jednak z powodu nieznamości czy nieoswojenia tej praktyki badawczej w Polsce, refleksję prowadzoną w jej ramach lokowano w obszarze historii gospodarczej bądź historii społecznej. Wydaje się jednak, że takie usytuowanie tych badań jest niewystarczające. Środowisko jest złożoną i współcześnie coraz ważniejszą kategorią badawczą, na którą spogląda się holistycznie. Obierając zatem za przedmiot refleksji wyposażone w sprawczość środowisko przyrodnicze, rozumiane ponadto w sposób relacyjny, bada się nie tylko jego wymiar społeczny czy gospodarczy. Niezależnie jednak od sposobu nazywania tych badań najważniejsze jest to, że ich wyniki dotyczą kwestii ważnych, a niemal zupełnie do tej pory pomijanych w polskiej historiografii.

Po trzecie wreszcie, ostatnie pięć lat historii polskiej historiografii pokazuje, że historia środowiskowa stanowi podejście wartościowe i interesujące dla badaczy i badaczek przeszłości. Prowadząc refleksję nad miejscem i rolą poszczególnych elementów przyrody bądź całych ekosystemów w dziejach, podejmują oni zagadnienia kluczowe dla tej gałęzi nauk historycznych. Rozważania te odnoszą się zarówno do analizy konkretnej rzeczywistości historycznej, jak i ludzkich wyobrażeń o środowisku przyrodniczym. Do tej pory większość tych prac ma charakter drobniejszych opracowań, ale ich różnorodność wskazuje na duże zainteresowanie tym nurtem badań historycznych.

wcześniejsze od *Ekobiografii Krakowa* obszerne opracowanie Alfreda Kanieckiego, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane* (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2004).

SUMMARY

The article places environmental history on the map of historical research. It contains a problematised definition of environmental history, outlines its key determinants, describes its research issues and methodology, and analyses the question of the historical sources that are used by environmental historians. First, it refers to Adam Izdebski's concept of the social-ecological system, which is a kind of cultural-natural network, in which all elements mutually influence each other. It pays great attention to the meaning of relations that take place inside the social-ecological system, showing that the study of these relations is of key importance in environmental history research. Second, it discusses the role of the Anthropocene and the meaning of the anthropocentric and non-anthropocentric perspectives in environmental history research. While describing the historical sources that are used by environmental historians, it refers to the natural sciences and Earth sciences, and shows the interdisciplinary potential of those studies when they use such evidence such as a DNA or sediments from the bottom of lakes. But it also takes into consideration the concept of bio-witness as a historical source, that comes from the post-human reflection. The article also considers the differences between the field of animal studies and environmental history and the place of the animal history in environmental history research. The reflection on the relationship between environmental history research and theoretical reflection does not stop at post-humanism but also takes into account postcolonial studies. Finally, the article contains a critical review of the state of research on environmental history in the Polish historiography of the last five years.

BIBLIOGRAFIA

- Baratay, Éric. *Zwierzęcy punkt widzenia. Inna wersja historii*, przeł. Paulina Tarasewicz. Gdańsk: Wydawnictwo W Podwórku, 2014.
- Baratay, Éric. *Zwierzęta w okopach. Zapomniane historie*, przeł. Barbara Brzezicka. Gdańsk: Wydawnictwo W Podwórku, 2017.
- Bińczyk, Ewa. *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Warszawa: PWN 2018.
- Biskupska, Kamilla. „Przestrzeń i zieleń. O krajobrazie Ziemi Zachodnich i Północnych – inaczej”. W: *„Ziemia Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji*, red. Emilia Kledzik, Maciej Michalski, Małgorzata Praczyk. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.
- Bohn, Thomas M.; Aliaxandr Dalhouski; Markus Krzoska. *Wissent-Wildnis und Welterbe. Geschichte des polnisch-weißrussischen Nationalparks von Białowieża*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2017.
- Braidotti, Rosi. *Po człowieku*, przeł. Joanna Bednarek, Agnieszka Kowalczyk. Warszawa: PWN, 2014.
- Brantz, Dorothee. „Introduction”, w: *Beastly Natures. Animals, Humans, and the Study of History*, red. Dorothee Brantz. Charlottesville: University of Virginia Press, 2010.
- Bruno, Andy. *Nature of Soviet Power. An Arctic Environmental History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Chakrabarty, Dipesh. *Prowincjonalizacja Europy. Myśl postkolonialna i różnica historyczna*, przeł. Dorota Kolodziejczyk, Tomasz Dobrogoszcz, Ewa Domańska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011.
- Chorażyczewski, Waldemar. „Klimat jako przedmiot refleksji humanistycznej w Polsce XV–XVII wieku. Zarys problemu”. W: *Historia – klimat – przyroda. Perspektywa*

- antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Chorażyczewski Waldemar. „Mróz, śnieg i polityka. Zima jako czas sejmowania w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII wieku”, w: *Historia–klimat–przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Cronon, William. *Nature's Metropolis. Chicago and the Great West*. New York: W.W Norton, 1997.
- Ćwiek-Rogalska, Karolina. *Zapamiętane w krajobrazie. Krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.
- Daheur, Jawad. „Exporting Environmental Burdens into the Central-European Periphery: Christmas Tree Trade and Unequal Ecological Exchange between Germany and Habsburg Galicia around 1900”. *Historyka* 46 (2016): 147–167.
- Daheur, Jawad. „L'imaginaire de la forêt nord-américaine et l'expérience de l'altérité sauvage dans l'espace germanophone (1815–1860)”. w: «Civiliser» le monde: «ensauvager» l'Europe?, red. Christine de Gemeaux, Catherine Repussard, 155–180. Paris: Le Manuscrit, 2017.
- Daheur, Jawad. „La forêt: refuge de la nation polonaise à l'époque des partages”, w: *Forêt refuge. Actes du colloque international organisé avec l'École Nationale Supérieure de Paysage, à Versailles, 21–23 septembre 2016*, red. Charles Dereix, Micheline Hotyat, Pierre Gresser, François Lormant, 27–52. Paris: L'Harmattan, 2017.
- Daheur, Jawad. „La Galicie autrichienne: «colonie du bois» de l'Empire allemand (1890–1914)?”, *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 48 (1) (2016): 25–42.
- Daheur, Jawad. „Lest forestiers prussiens et leurs voisins polonais: les relations de quotidein dans les régions boisées de Posnanie et de Prusse occidentale (fin de XIXe–début du XXe siècles)”, w: *Lest marques du voisinage. L'Alsace et la Posnanie dans l'ombre des influences germaniques*, Poznań–Strasbourg : Instytut Historii UAM, 2019.
- Domańska, Ewa. „Historia ratownicza”. *Teksty Drugie* 5 (2014): 12–26.
- Domańska, Ewa. „Historia w kontekście posthumanistyki”. *Historyka* 45 (2015): 5–21.
- Domańska, Ewa. „Historia zwierząt”. *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* nr 3–4 (2016): 322–331.
- Domańska, Ewa. „Humanistyka ekologiczna”. *Teksty Drugie* 1–2 (2013): 205–220.
- Domańska, Ewa. *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*. Warszawa: PWN, 2017.
- Domańska, Ewa. „Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość”, *Kwartalnik Historyczny* 2 (2013): 247–251.
- Dulewicz, Jarosław. „«Pyły, ludzie, przyroda». Zanieczyszczenie powietrza atmosferycznego w województwie kieleckim w latach 1975–1989”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały* XIV (2016): 189–203.
- Durczak, Joanna. „Ekohistoria w literaturze: trop amerykański i trop polski”. W: *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, red. Renata Makarska, 151–170. Kraków: Universitas, 2019.
- Durkheim, Émile. *Zasady metody socjologicznej*, przeł. Jerzy Szacki. Warszawa: PWN, 1968 [1895].
- Ekobiografia Krakowa*, red. Adam Izdebski, Rafał Szymtka. Kraków: Otwarte, 2018.
- Fernández-Armesto Felipe. *Więc myślisz, że jesteś człowiekiem? Krótka historia ludzkości*, przeł. P. Kruk. Poznań: Rebis, 2006.
- Filipiak, Janusz; Rajmund Przybylak; Piotr Oliński. „The longest one-man weather chronicle (1721–1786) by Gottfried Reyger for Gdańsk, Poland as a source for improved understanding of past climate variability”. *International Journal of Climatology* 39 (2019), <https://doi.org/10.1002/joc.5845> (dostęp: 5.05.2020).

- Fudge, Erica. „A Left-Handed Blow. Writing the History of Animals”. W: *Representing Animals*, red. Nigel Rothfels. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 2002.
- Gończyński-Jussis, Filip. „„Przeobrażaciele przyrody». Motyw kształtowania środowiska naturalnego przez «ludzi radzieckich» i ich polskich naśladowców w propagandzie stalinizmu”. *Historyka* 46 (2016): 115–133.
- Guzowski, Piotr; Monika Kozłowska. „Wysokość plonów jako wskaźnik zmian klimatu w okresie staropolskim”. W: *Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Guzowski Piotr. „Przyziemne potrzeby w badaniach społeczno-gospodarczych dawnej Polski”. *Historyka* 49 (2019): 329–359.
- Habermas, Jürgen; Niklas Luhmann. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet die Systemforschung?* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1971.
- Habermas, Jürgen. *Teoria działania komunikacyjnego. Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*, t. 2, przeł. Andrzej Kaniowski. Warszawa: PWN, 2002.
- Habermas, Jürgen. *Teoria działania komunikacyjnego. Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, t. 1, przeł. Andrzej Kaniowski. Warszawa: PWN, 1999.
- Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Izdebski, Adam. „Między Scyllą determinizmu a Charybdą niepewności: spotkania klimatologów z historykami i archeologami średniowiecznego Bliskiego Wschodu”. *Historyka* 43 (2013): 117–126.
- Izdebski, Adam. *Średniowieczni Rzymianie i przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2018.
- Jarosz, Dariusz. „Problem zanieczyszczeń wód w Polsce w latach 1945–196: wstęp do badań”, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 76 (2016): 385–409.
- Jarosz, Dariusz. „Zanieczyszczenie wód i powietrza w Polsce w latach 1945–1970 jako problem władzy i społeczeństwa”, *Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały*, XV (2017): 37–78.
- Josephson, Paul; Nicolai Dronin; Aleh Cherp; Ruben Mnatsakanian; Dmitry Efremenko; Vladislav, Larin. *An Environmental History of Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Kaniecki, Alfred. *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2004.
- Kelman, Ari. *A River and its City. The Nature of Landscape in New Orleans*. Berkeley: University of California Press, 2006.
- Kieniewicz, Jan. „Ekohistoryk wobec wyzwań przeszłości”. *Przegląd Humanistyczny* 1 (2014): 65–80.
- Kieniewicz, Jan. *Kerala: od równowagi do zacołania*. Warszawa: Wydawnictwo UW, 1975.
- Kieniewicz, Jan. „Odpowiedź na wyzwania przyszłości”. *Historyka* 45 (2015): 117–126.
- Klinge, Matthew. *Emerald City. An Environmental History of Seattle*. Yale: Yale University Press, 2008.
- Konczal, Agata Agnieszka. *Antropologia Lasu. Leśnicy a percepcja i kształtowanie wizerunków przyrody w Polsce*. Warszawa–Poznań: Instytut Badań Literackich PAN, 2017.
- Krzoska, Markus, „Zwierzęta i ich ludzie. Filozoficzno-kulturoznawcze rozważania na przykładzie sprawczości i cielesności żubra”. W: *Historie i narracje. Od historii lokalnej do opowieści postantropocentrycznej*, red. Renata Makarska, 205–220. Kraków: Universitas, 2019.
- Kuchowicz, Zbigniew. *O biologiczny wymiar historii. Książka propozycji*. Warszawa: PWN, 1985.

- Małczyński, Jacek. *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019.
- Małczyński, Jacek; Ewa Domańska; Mikołaj Smykowski; Agnieszka Kłos. „The Environmental History of the Holocaust”. *Journal of Genocide Research* 22(2) (2020). <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1715533> (dostęp: 5.05.2020).
- Marcinak, Arkadiusz. *Placing Animals in the Neolithic: Social Zooarchaeology of Prehistoric Farming Communities*. London: UCL Press, 2005.
- Mauss, Marcel. *Socjologia i antropologia*, przeł. Marcin Król, Krzysztof Pomian, Jerzy Szacki. Warszawa: PWN, 2001 [1936].
- Melosi, Martin V. *Garbage in the Cities. Refuse, Reform, and the Environment*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2005.
- Nash, Linda. „The Agency of Nature or the Nature of Agency?”. *Environmental History* 10(1), (2005).
- Nieszczerzewska Małgorzata. „Ruiny, pozostałości, zgliszcza i miasto”. W: *„Ziemia Odzyskane”. W poszukiwaniu nowych narracji*, red. Emilia Kledzik, Maciej Michalski, Małgorzata Praczyk. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.
- Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, red. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kościk, Wrocław: Gajt, 2013.
- Odra-Oder. Panorama europejskiej rzeki*, red. Karl Schlögel, Beata Halicka. Skórzyn: Wydawnictwo Instytutowe, 2008.
- Oliński, Piotr. „O opisach pogody przez Jana Długosza w *Annales*. Zapiski z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XV wieku”. W: *Jan Długosz (1415–1480). Życie i dzieła*, red. Lidia Korczak, Marek Daniel Kowalski, Piotr Węcowski. Kraków: Historia Jagellonica, 2016.
- Oliński, Piotr; Rajmund Przybylak; Janusz Filipiak. „Observacje meteorologiczne Gottfrieda Reygera w Gdańsku w latach 1722–1769 i ich przydatność do badań zmian klimatu”. *Przegląd Naukowy Inżynieria i Kształtowanie Środowiska* 66 (2014): 360–375.
- Oliński, Piotr; Rajmund Przybylak; Marcin Koprowski et al. „Droughts in the area of Poland in recent centuries”. *Climate of the Past Discussions* (2019). <https://doi.org/10.5194/cp-2019-64> (dostęp: 5.05.2020).
- Pfister, Christian. „Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts Strategies of European Societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries”. *The Medieval History Journal* 1–2/10 (2006) <https://doi.org/10.1177/097194580701000202>. (dostęp: 5.05.2020).
- Pfister, Christian. *Das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. Bern: Paul Haupt, 1985.
- Piasek, Wojciech. „Przyroda w historiografii – modele i kulturowe konteksty interpretacji”. W: *Historia–klimat–przyroda. Perspektywa antropocentryczna*, red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.
- Praczyk, Małgorzata. „Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury”. *Historyka* 45 (2015): 39–54.
- Praczyk, Małgorzata. „Ekologiczny wymiar opuszczonych przestrzeni postindustrialnych (na przykładzie dwóch nazistowskich fabryk)”. W: *Człowiek, naród, państwo wobec wyzwań XX wieku*, red. Marek Mikołajczyk, 285–292. Poznań: UAM, 2016.
- Praczyk, Małgorzata. „Ekonkwiata twierdzy Kostrzyn – powojenna historia miejsca”. *Historyka* 46 (2016): 11–23.
- Praczyk, Małgorzata. „Granice przyrody. Natura pogranicza polsko-niemieckiego w perspektywie imagologicznej”, *Porównania* 2 (21) (2017): 91–104.
- Praczyk, Małgorzata. *Pamięć środowiskowa we wspomnieniach osadników na „Ziemiach Odzyskanych”*. Poznań: UAM 2018.

- Praczyk, Małgorzata. „Śmierć zwierząt w narracjach autobiograficznych osadników na «Ziemiach Odzyskanych». Uwagi o obecności”. *Autobiografia. Literatura, kultura, media* 1(12) (2019): 41–55.
- Przybylak, Rajmund; Jacek Majorowicz; Gabriel Wójcik et al. „Temperature changes in Poland from the 16th to the 20th centuries”. *International Journal of Climatology* 25 (2005): 773–791. <https://doi.org/10.1002/joc.1149> (5.05.2020).
- Radcliffe-Brown, Alfred R. *Wyspiarze z Andamanów. Studia z antropologii społecznej*, przeł. Agnieszka Kościańska, Michał Petryk. Kęty: Marek Derewiecki, 2006 [1922].
- Ritvo, Harriet. „History and Animal Studies”. *Society and Animals* 10 (2002): 404–405.
- Samojlik, Tomasz. „Dlaczego Puszcza potrzebuje mitu”. W: *O jeden las za daleko. Demokracja, kapitalizm i nieposłuszeństwo w Polsce*, red. Przemysław Czapliński, Joanna B. Bednarek, Dawid Gostyński. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2019.
- Samojlik, Tomasz; Anastasia Fedotova; Piotr Daszkiewicz; Ian D. Rotherham. *Białowieża primeval Forest: Nature nad Culture in the Nineteenth Century*. Cham: Springer, 2020.
- Steinberg, Ted. *Down to Earth. Nature's Role in American History*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Szacki, Jerzy. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN, 2002 [1981, 1983].
- Szmytka, Rafał. „Osadnictwo ołęderskie na Żuławach w ujęciu historii środowiskowej. Perspektywy badawcze”. *Historyka* 46 (2016): 63–78.
- Szpak Ewelina, „«Nieczyste niebo» – zdrowotne i środowiskowe konsekwencje powojennej industrializacji (wybrane problemy i zjawiska)”. *Historyka* 46 (2016): 187–196.
- Szpak, Ewelina. „Epidemie chorób zakaźnych w powojennej Polsce jako problem społeczny”. W: *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, red. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kościak, 297–307. Wrocław: Gajt, 2013.
- The Polish Climate in the European Context: An Historical Overview The Polish Climate in the European Context: An Historical Overview*, red. Rajmund Przybylak, Jacek Majorowicz, Rudolf Brázdil, Marek Kejan. London–New York: Springer, 2010.
- Trepińska, Janina Bożena. „The Climate of Polish Lands as Viewed by Chroniclers, Writers and Scientists”. W: *The Polish Climate in the European Context: An Historical Overview The Polish Climate in the European Context: An Historical Overview*, red. Rajmund Przybylak, Jacek Majorowicz, Rudolf Brázdil, Marek Kejan. London–New York: Springer, 2010.
- Tyszkiewicz, Jan. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: PWN, 1983.
- Wiślicz, Tomasz. „Badania przednowoczesności w perspektywie posthumanistyki”. *Historyka* 45 (2015): 23–37.
- Wolff, Cary, „«Animal studies», dyscyplinarność i post(humanizm)”, przeł. K. Krasuska. *Teksty Drugie*, 1–2, (2013): 125–153.
- Ziober, Aleksandra. „Przyroda ujarzmiona na terenach Europy Środkowej w świetle diariuszy podróży przedstawicieli elit Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII i XVIII wieku”, *Historyka* 46 (2016): 79–94.